

Анрі де Любак і його перегляд томістського розуміння природного та надприродного порядків буття

Протоієрей Андрій Шиманович

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2023-11-148>

Анотація: Для католицької інтелектуальної традиції XX століття ознаменувалося декількома радикальними і неодноразово дебатованими поворотами. Один із них було здійснено в середині 40-х років видатним патрологом та істориком християнської теології Анрі де Любаком та його революційною працею *Surnaturel*. Автору вдалося подолати усталені схоластичні кліше та спричинити парадигмальний зсув у католицькій метафізиці, здійснивши перетлумачення традиційної томістської візії реальності, розширивши розуміння взаємодії між природою і надприродним, благодаттю і створеним світом. У статті продемонстровано, що Анрі де Любак також спромігся продемонструвати і переконливо обґрунтувати, що ідея «чистої природи», позбавленої будь-яких впливів з боку царини надприродного, є штучним і пізнім богословським конструктом, порівняно із виникненням концептуальної синтези св. Томи у XIII ст. Також у розвідці простежується імпліцитний вплив радикального розтотоження природного й надприродного порядків буття на виникнення мислення в іманентних категоріях та на невпинне посилення секуляризаційних процесів у західному світі. З'ясовано, що вирішальна роль в онтологізації прірви між природним і надприродним належить Томі Каєтану, Діонісію Картузіанцю, Дієго Лайнесу та, головню, Франциско Суаресу. Саме ці постаті і їхні трактати стали не стільки продовжувачами первинних начерків самого Аквіната і не вправними інтерпретаторами схоластичних систем Середньовіччя, а радше переламною причиною доглибної деформації автентичної ідейної лінії св. Томи та засновниками модерного богословського дискурсу. На додачу здійснене дослідження дозволяє зробити висновок щодо наявності сутнісного зв'язку між де Любаковим переглядом двох порядків буття та його виразною антитоталітарною політичною позицією, що розкривала себе як у різних формах соціального спротиву, так і в інтелектуальній деконструкції де Любаком неоязичницької, антитеїстичної форми знеживленого, індивідуалістичного гуманізму, який ігнорував реляційну

сутність людської особистості і не брав до уваги глибинну інтенційну спрямованість людини до Бога та ближнього.

Ключові слова: нова теологія, Отці Церкви, схоластика, томізм, чиста природа, антропологія, еклезіологія.

Постановка наукової проблеми та її значення. Католицьке богослов'я ХХ ст. запропонувало декілька потужних ідейних рухів із контрверсійними й подекуди несумісними теоретичними засновками та відмінним стратегічним цілепокладанням. Варто зазначити, що в сучасній українській богословській науці не набули належного ґрунтового осмислення ані рух неотомізму ХХ ст., представлений такими мислителями, як Ж. Марітен, Е. Жільсон і Р. Гаррігу-Лагранж, ані напрямок «нової теології» із А. де Любаком, І. Конґаром та Ж. Данієлу у якості його натхненників. Аналіз де Любакового революційного перегляду традиційного томістського бачення сфер природного і надприродного, який спричинив тривалу й запеклу академічну дискусію, наразі видається нагальним і значущим, позаяк цей аналіз, окрім апріорного розширення тематичного поля сучасної української теології, пропонує на розгляд наукової спільноти одну із донині не осмислених причин стрімкої секуляризації модерного суспільства впродовж останніх декількох століть.

Аналіз досліджень проблеми. З-поміж сучасних теологів, увага яких спрямована на вивчення доробку А. де Любака на тлі постанов реноваційного руху *nouvelle théologie*, варті уваги розвідки таких дослідників як Дж. Мілбенк, Г. Бьорсма, Ю. Меттепеннінген, К. Волш, Д. Грамет, Дж. Вуд, С. Вуд, Е. Лі, Г. Мансіні та Н. Хілі, напрацювання яких враховані при написанні даної статті. Ідейну взаємодію між засадничими положеннями *nouvelle théologie* та неотомізмом ХХ ст. розглянуто на основі праць Ф. Кера, Т. Роулєнд, Ф. А. Мерфі та Р. Макінерні. Водночас базовим джерелом для здійснення даного дослідження стали найбільш репрезентативні в контексті даної теми першоджерела.

Мета і завдання статті. Прослідкувати логіку міркувань та історико-богословську аргументацію А. де Любака, спрямовані на деконструкцію панівної схоластичної доктрини про природу і благодать, відстежити її вплив на секуляризаційні процеси в західному світі, а також з'ясувати ідейні витoki концепту «чистої природи», як базової проблемної категорії на тлі досліджуваної в статті проблематики.

Виклад основного матеріалу. Попри свою неодноразово наголошувану незгоду із поняттям *nouvelle théologie* (з фр. – «нова теологія») та заперечення своєї участі у популяризації даного руху¹, французький теолог-єзуїт

¹ Mettepenningen J. *Nouvelle Théologie – New Theology: Inheritor of Modernism, Precursor to Vatican II*. New York: T&T Clark, 2010. P. 101.

Анрі де Любак (1896-1991) був одним із перших інспіраторів, а згодом – найпотужнішим інтелектуальним локомотивом згаданого напрямку католицької думки ХХ ст. На думку Е. Гедріка-Мозера, є всі підстави вважати Огюста Валенсена (1879-1953) одним із ключових ідейних натхненників де Любака, завдяки якому молодий дослідник увесь вільний від офіційних форм навчання час занурювався у праці самого Валенсена та – навіть у більшій мірі – у філософський світ Моріса Блонделя (1861-1949), пропагованого й популяризованого Валенсеном². Саме цей ранній ідейний вплив є поясненням специфіки майбутньої методології де Любака, яка свідчила про бажання теолога переглянути усталене вчення про природу й благодать, вийшовши за межі домінуючих неосхоластичних категорій богословствування.

Ледве зауваженою атакою на домінуючий неосхоластичний дискурс варто визнати не стільки перегляд де Любаком усталених євхаристично-еклезіологічних уявлень, уже здійснений у працях 1938 р. *Catholicisme*³ (з фр. – «Католицизм») та 1944 р. *Corpus mysticum*⁴ (з лат. – «Містичне Тіло»), скільки його революційне дослідження 1946 р. *Surnaturel*⁵ (з фр. – «Надприродне»). За припущенням Дж. Мілбенка, який за ступенем загальнокультурного впливу зіставляє *Surnaturel* із «Буттям і часом» Гайдегера та «Філософськими дослідженнями» Вітгенштайна⁶, пропонує вважати дану працю ледь не ключовим богословським текстом ХХ ст.⁷ Ф. Керр, як і Мілбенк, підносить *Surnaturel* до статусу найбільш контroversійних та провокативних для католицької теології текстів ХХ ст.⁸ За висловом Ю. Меттепеннінгена, ця книга розташувала де Любака «на перехресті багатьох тогочасних дискусій, як-от: лінії перетину між природним і надприродним, історією і догмою, теологією і реальністю, істиною і умовлядом, а також між позитивним і спекулятивним богословським методом»⁹.

² Hedrick-Moser E. H. The Auguste Valensin Controversy and the Historiography of Nouvelle Théologie. *Ephemerides Theologicae Lovanienses*. 2014. Vol. 90, issue 1. P. 41-42.

³ Lubac H. de. *Catholicisme. Les aspects sociaux du dogme*. Paris : Éditions du Cerf, 1938. xiv + 374 p. Англійський переклад: Lubac H. de. *Catholicism: Christ and the Common Destiny of Man*. San Francisco: Ignatius Press, 1988. 443 p.

⁴ Lubac H. de. *Corpus mysticum. L'Eucharistie et l'Eglise au moyen âge. Étude historique*. Paris: Aubier, 1944. 369 p. Англійський переклад: Lubac H. de. *Corpus Mysticum; The Eucharist and the Church in the Middle Ages: Historical Survey*. London: SCM, 2006. xxvi + 334 p.

⁵ Lubac H. de. *Surnaturel : Études historiques*. Paris : Aubier, 1946. 498 p.

⁶ Milbank J. The Suspended Middle: Henri de Lubac and the Renewed Split in Modern Catholic Thought, 2nd ed. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2014. P. 70.

⁷ Milbank J. Henri de Lubac / ed. by David F. Ford and Rachel Muers. *The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology Since 1918*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2005. P. 77.

⁸ Kerr F. *After Aquinas: Versions of Thomism*. Oxford: Blackwell, 2003. P. 134

⁹ Mettepenningen J. *Nouvelle Théologie – New Theology: Inheritor of Modernism, Precursor to Vatican II*. New York: T&T Clark, 2010. P. 98.

Г. Мансіні називає цю працю «осьовою», оскільки вона стала «подією, яка утворила вододіл, що здійснив розмежування на до і після»¹⁰. На думку ж Ф. А. Мерфі, Surnaturel цілком може вважатися навіть своєрідним органічним продовженням (і ледь не другим томом) розвідок Етьєна Жільсона, спрямованих на прокладання інтелектуального шляху до віднайдення цілісної та внутрішньо злагодженої християнської філософії¹¹.

З приводу рушійних мотивів де Любака Ф. Керр зауважує: «Важко повірити в те, що він планував свою книгу не для того, аби зруйнувати неосхоластичну теологію»¹². Дійсно, базовим ідейним лейтмотивом даної праці є доволі провокативна для традиційного католицького богослов'я думка про штучність та посутню хибність дуалістичного томістського розділення цілісної Божої реальності на природне та надприродне, так само як і надто категоричне розрізнення між філософією та богослов'ям, між Церквою та світом. Щоправда, заради справедливості варто додати наступне: попри безсумнівну революційність Surnaturel, перші обережні натяки щодо необхідності ревізії томістської інтерпретації природи й благодаті вже були зроблені до публікації дослідження де Любака. Ще у 1939 р. Р. Гвардіні писав:

*«Благодать, розглянута у повноті її сили, якою її проголосив Павло і витлумачив Августин, означає не те, що додається до людської природи для її вдосконалення, а радше ту форму, якою людина є за визначенням. Звісно, це передбачає, що під поняттям "людина" ми, знову таки, маємо на увазі те саме, що й Павло з Августином: не якусь істоту, штучно відпущену на свободу в царині "чистої природи", а швидше таку людську істоту, стосовно якої має намір Бог і про яку сказано в Писанні»*¹³.

Але, незважаючи на наявність подібних прецедентів, саме де Любак став тим, хто у праці Surnaturel систематизовано, методологічно вивірено виклав цілісну програму з необхідного перегляду усталеного томістського розуміння взаємовідносин між сферами природного та надприродного.

Насамперед варто зауважити, що для де Любака важливою точкою відліку є подолання антропологічної редукції та відновлення глибинного розу-

¹⁰ Mansini G. The Abiding Theological Significance of Henri de Lubac's Surnaturel. The Thomist. 2009. Vol. 73, issue 4. P. 593.

¹¹ Murphy F. A. Art and Intellect in the Philosophy of Étienne Gilson. Columbia, MO: University of Missouri Press, 2004. P. 9.

¹² Kerr F. Twentieth-Century Catholic Theologians: From Neoscholasticism to Nuptial Mysticism. Oxford: Blackwell, 2007. P. 86.

¹³ Guardini R. Welt und Person: Versuche zur christlichen Lehre vom Menschen. Würzburg: Werkbund, 1939. S. 186-187.

міння людини як унікального образу Божого¹⁴. Досліджувана лише у природному вимірі, як представниця одного з багатьох біологічних видів, людина цілком може бути відсічена від сфери надприродного без будь-якого урізання чи втрати своїх сутнісних ознак. Натомість візія людини як Божого творіння і носія Божого образу, у якому закарбований відбиток Творця, неминуче призводить до двох важливих висновків: 1) людина наділена розумом; 2) людина покликана до благодатного споглядання свого Творця¹⁵.

Палко й систематично обстоюваний де Любаком концепт вродженого, природного людського прагнення до надприродного (*lat. desiderium naturale*) теолог пояснює за допомогою таких додаткових синонімічних понять як «вроджена відкритість», «внутрішня здатність», «фундаментальна схильність», «закарбований порух», «інтенція» та «вписаний заклик»¹⁶ до вдячного сприйняття людиною надприродного дару Божої благодаті. Ця базова схильність, згідно з твердженням дослідника, притаманна не окремому індивіду, у залежності від його здатності до рецепції або направленості волі, а вкладає Творцем у людську природу як таку¹⁷. Певна річ, неохота, зі свого боку, теж не знехтували нагодою висловити свою незгоду із запропонованими де Любаком положеннями. Г. Бьорсма зображує це взаємне ідейне напруження між двома таборами наступним чином:

«Природне бажання (*desiderium naturale*) блаженного споглядання, яке малося на увазі, принаймні неотомістам здавалося тим, що ставить під загрозу безоплатний дар Божественної благодаті: якщо люди долучають своє природне бажання, то процес спасіння, як видається, походить не тільки від Бога. Книга *Surnaturel* де Любака стала причиною серйозних протиріч»¹⁸.

Арістотелеве вчення – взірцеве й засадниче для томістів – передбачало для кожної природної істоти кінець, пропорційний її природі, якого вона досягає своїми вродженими силами. У другій книзі трактату *De Caelo*¹⁹ (з лат. – «Про небо») Арістотель розгортає цю ідею за допомогою наступного прикладу: якби зірки мали здатність рухатися, природа надала б їм належні частини тіла для реалізації цієї здатності. Відповідним чином, висновували неотомісти на підставі цього умовиводу, для людини, як природної істоти,

¹⁴ Lubac H. de. *Surnaturel* : Études historiques. Paris : Aubier, 1946. P. 168.

¹⁵ Там само. P. 166.

¹⁶ Lubac H. de. *The Mystery of the Supernatural*. New York: Crossroad, 1998. P. 130-131, 136-137.

¹⁷ Там само. P. 136.

¹⁸ Boersma H. *Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery*. New York: Oxford University Press, 2009. P. 26.

¹⁹ Aristotle. *De Caelo*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 2020. P. 34-61.

неможливо мати вроджене прагнення до блаженного надприродного споглядання, адже, як вважає Н. Хілі, *«ідея пропорційальності виключала можливість природного прагнення до чогось, що радикально виходить за межі природи»*²⁰. Тобто ні про яке вроджене *desiderium naturale* як підставу для богопізнання, спасіння й єднання з Богом, як вважали томісти, не може бути й мови. Втім, де Любак ставив під сумнів легітимність застосування до осмислення істин віри згаданого Аристотелевого принципу. Подібна практика розглядалася дослідником як *«невдале відкидання парадоксу й таємниці на користь здорового глузду»*²¹. Принагідно важливо додати, що осмислення парадоксу як метафори раціонально-невичерпної Божественної Таїни займає вагоме місце в богословській методології де Любака. Зняття парадоксальної напруженості, подолання опозиційності між *pro* і *contra*, розв'язування неосяжних таємниць віри й онтології, вплетених у тканину творіння, ніколи не входило в далекосяжні цілі розвідок де Любака. У світогляді теолога парадоксальність віри нерозривно пов'язана із феноменом Таїни, яка є вповні прийнятною для людського розуму, якщо той визнає буття особистого і трансцендентного Бога²².

Наводячи у якості ілюстративного прикладу систему св. Ансельма Кентерберійського (і визнаючи її в якості видатного інтелектуального здобутку), дослідник акцентує наступне:

*«Подібні теорії, що спираються на безсумнівно міцний ґрунт, не завжди є цілком безпечними. Хоч сама їхня посередність і захищає їх від ризику скочування в шалену гетеродоксію, втім, шляхом продукування надто простих рішень вони здатні затуманити парадокс віри. Хай там як, але жодна розвідка, спрямована на сумлінний пошук істини, якою має бути теологія, не задовільниться цим»*²³.

До незмінного збереження парадоксу в якості однієї із засадничих категорій мислення де Любака мотивувало прагнення наголосити на здатності людини *«діалектично підвестися до гармонії, яка пролягає за межами позірної протилежності»*²⁴. У контексті розгляду категорій природного/надприродного, Е. Лі стисло відтворює конструктивну сутність де Любакового богословського парадоксализму:

²⁰ Healy N. J. Jr. The Christian Mystery of Nature and Grace / ed. by Jordan Hillebert. T&T Clark Companion to Henri de Lubac. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark, 2017. P. 183-184

²¹ Boersma H. Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery. New York: Oxford University Press, 2009. P. 98.

²² Lubac H. de. The Mystery of the Supernatural. New York: Crossroad, 1998. P. 171.

²³ Там само. P. 166.

²⁴ Там само. P. 183.

«Парадокс – у разі його правильного прийняття як дару – розкриває людину не для чисто вічного (гностичного) або чисто тимчасового, а для тимчасового, піднесеного у вічність; час не анулюється, а повністю звершується»²⁵.

Тож засадничим чинником натхнення для де Любака в даному аспекті слід визнати жагу віддати належне парадоксальній апофатично-катафатичній величці цілісної й вповні незбагненої Божої Істини.

Принагідно варто додати, що для багатьох сучасників-томістів неоднозначним видалося й де Любакове сприйняття творення Богом світу, а не лише спасіння в Ісусі Христі, у якості акту Божої благодаті²⁶. Стосовно прагнень де Любака в царині переосмислення космогонії Н. Хілі нагадує, що *«його першою і найголовнішою турботою було відновлення єдності творіння та викуплення у світлі Божого плану рекапітуляції всього у Христі»²⁷.*

Біблійним осердям цієї ідеї Н. Хілі справедливо вважає тексти з Кол. 1:15-20 та Рим. 8:19-22, які проблематизують ранньомодерну теорію *«чистої природи»*, адже *«основа й модель як початкової цілісності, так і кінцевої мети людської природи – іпостасна єдність Бога й людини у Христі»²⁸.*

Тож направду поєднання космогонії та христології можна вважати ефективним герменевтичним ключем до розуміння де Любакового вчення про природу й благодаті. Ейвері Даллес зі схваленням називає повернення де Любака до патристичної традиції вмінням обходитися без *«гіпотези чистої природи»²⁹*. Даллес вдало відтворює логіку міркувань теолога в христоцентричний спосіб, імпліцитно спираючись на тексти апостола Павла:

«Якщо все було створено у Христі, маючи в ньому свій центр узгодженості й сенсу, зрозуміло, що природа не може бути адекватно зрозуміла без зв'язку із ним, Хто прийшов наповнити усе творіння повнотою Божою. Людська природа, від початку створена у Христі, має бути витлумачена як така, що має вроджену тенденцію до вдосконалення та єднання із Богом через нього»³⁰, себто через Христа.

²⁵ Lee E. From Copenhagen to Cambrai: Paradoxes of Faith in Kierkegaard and de Lubac / ed. by Conor Cunningham and Peter M. Candler. Belief and Metaphysics. London: SCM Press, 2007. P. 253-254.

²⁶ Grumett D. Nouvelle Théologie / ed. by Ian A. McFarland, David A. S. Fergusson, Karen Kilby, and Iain R. Torrance. The Cambridge Dictionary of Christian Theology. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. P. 348.

²⁷ Healy N. J. Jr. The Christian Mystery of Nature and Grace / ed. by Jordan Hillebert. T&T Clark Companion to Henri de Lubac. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark, 2017. P. 181.

²⁸ Там само.

²⁹ Dulles A. The Catholicity of the Church. Oxford: Clarendon Press, 1987. P. 57.

³⁰ Там само.

У дослідженні «Августиніанство і сучасна теологія», що побачило світ через 20 років після Surnaturel, де Любак наново наголошує: «Ідея чистої природи, як вона розуміється сучасною теологією, є ідеєю систематичною, безперечно, легітимною і, напевно, корисною, втім, нововведеною»³¹. За визначенням одного з дослідників, теорія «чистої природи» у богослов'ї де Любака –

«це концепт природи, особливо людської природи, як самодостатньої і незалежної від божественної дії в процесі самозбереження Ба більше, “чиста” природа неспроможна насолоджуватися будь-якою формою взаємин із Богом – ні у своєму бутті, ні у своєму знанні»³².

Гіпотетична користь цієї ідеї, згідно з оцінкою Г. Бьорсми, полягає в її здатності захистити безоплатність благодаті, підкресливши її зовнішні витоки і, у цьому сенсі, її надприродність³³. Але домінуючою наративною лінією основних праць єзуїтського теолога все ж таки є лейтмотив стосовно того, що ідея *pura natura* є малообґрунтованим новотвором, «однією з тих численних абстракцій, які із завзяттям впроваджувалися завдяки середньовічним спекуляціям з часів Вільяма де ла Мара»³⁴.

Потужним імпульсом до взаємного відчуження природи і благодаті стала поява гуманістів XV ст., які розвивали вчення про природну релігію³⁵ і поломили своїм ренесансним натуралізмом багатьох християнських мислителів³⁶. Але передусім ця ідея була вдало впроваджена в християнську теологію через напрацювання Діонісія Картузіанця (1402-1471) та, особливо, Томи Каетана (1469-1534), які спричинили докорінну перемену в інтерпретації розглянутої доктрини³⁷. Як вважав Каетан, природне бажання у своїй інтенції не може долати власні чітко окреслені межі природного. Відтоді концепт св. Томи про вроджене прагнення людини до блаженного споглядання мимоволі почав сприйматися як внутрішньо суперечливий. Втім, якщо на початку XVI ст. концепт *pura natura* ще не набув своєї остаточної оформленості й завершеності, то принаймні початок «процесу розлучення»³⁸ між природою й благодаттю було окреслено доволі виразно. Тож саме ці два мислителі – Каетан і Картузіанець –

³¹ Lubac H. de. *Augustinianism and Modern Theology*. London: G. Chapman; New York: Herder and Herder, 1969. P. 120.

³² Grumett D. De Lubac: A Guide for the Perplexed. New York: T&T Clark, 2007. P. 9, 11.

³³ Boersma H. *Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery*. New York: Oxford University Press, 2009. P. 95.

³⁴ Lubac H. de. *Augustinianism and Modern Theology*. London: G. Chapman; New York: Herder and Herder, 1969. P. 122-123.

³⁵ Там само. P. 126.

³⁶ Там само. P. 238.

³⁷ Там само. P. 127.

³⁸ Там само. P. 188.

інтегрували в католицьку теологію нове витлумачення доктрини Аквіната про дію Божої благодаті, яке згодом витіснило альтернативні інтерпретації.

Однією зі стрижневих ідей Surnaturel став розгляд питання про невідповідність між історичною доктриною Аквіната про природу і благодаті та тим вченням, яке Каетан помилково приписував св. Томи і яке після Каетана було зафіксоване Франциско Суаресом як непохитна норма томістської ортодоксії³⁹. Де Любак мав переконаність, що Суарес, як і другий генерал ордену єзуїтів Дієго Лаїнес (1512-1565), був цілком свідомий свого новаторського підходу в порівнянні зі схоластикою XIII ст.⁴⁰. Переламним в плані фіксації вищезгаданого Арістотелевого принципу став трактат Суареса 1592 р. *De fine ultimo* (з лат. – «Про останню мету [людини]»), що мав вагомий вплив на подальший розвиток католицької думки. Саме це дало підстави де Любаку висловити впевненість, що ніхто не зробив більше для утвердження вчення Арістотеля (й водночас для поставлення під сумнів ідеї про *desiderium naturale*) як Франциско Суарес⁴¹. Тож не є перебільшенням думка про де Любакове ставлення до Суареса не як до вірного й послідовного продовжувача богословської лінії св. Томи, а радше як до недооціненого отця-засновника модерної теології⁴². У рівній мірі те саме може бути сказане й про наступні покоління послідовників Аквіната, про що де Любак пише: «Велика кількість неотомістів, до або після Блонделя, перевідкривали не стільки самого Тому, скільки більш пізні форми томізму»⁴³.

З огляду на все вищенаведене, доречною видається стисла характеристика де Любака, надана Ральфом Макінерні, який стверджує, що теолог-єзуїт насамперед прагнув презентувати себе як захисника св. Томи від томістів⁴⁴. Таким чином, судження де Любака полягає в наступному: найбільш репрезентативні представники католицької теології періоду другої схоластики XVI-XVII століть схилили у своєму розумінні автентичного вчення Аквіната про природу й благодаті, у значній мірі видозмінивши теоретичні засновки св. Томи та надмірно радикалізувавши взаємну відчуженість двох згаданих царин. На додачу буде доречним навести влучні роздуми бельгійського релігійного філософа Л. Дюпре (1925-2022):

³⁹ Lubac H. de. *Surnaturel : Études historiques*. Paris : Aubier, 1946. P. 105-116.

⁴⁰ Там само. P. 286.

⁴¹ Lubac H. de. *Augustinianism and Modern Theology*. London: G. Chapman; New York: Herder and Herder, 1969. P. 189.

⁴² Grumett D. De Lubac and Suárez: A Reappraisal. *Theological Studies*. 2022. Vol. 83, is. 4. P. 515.

⁴³ Lubac H. de. *The Mystery of the Supernatural*. New York: Crossroad, 1998. P. 188.

⁴⁴ McInerney R. *Praeambula Fidei: Thomism and the God of the Philosophers*. Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2006. P. 69. Втім, це не завадило Макінерні в іншому місці своєї праці висунути тезу про розрив де Любака із вченням Аквіната: Там само. P. 85.

*«Аквінат чітко усвідомлював, що аристотелівська концепція природи була надто обмеженою для вираження християнського значення *natura elevata*⁴⁵... Святий Тома визнає суто філософську концепцію природи як об'єкт для раціональної рефлексії, що не залежить від одкровення, але у конкретній структурі реальності це лише абстракція»⁴⁶*

Але чи твердження де Любака про ухил томістів від вчення самого св. Томи автоматично передбачає, що сам Аквінат сконструював абсолютно невикривлену концепцію, яка увібрала в себе й правдиво відтворила всю сукупність істин Божого одкровення та корисні начерки філософів у єдиній системі? Відповідь Г. Бьорсми на це питання є негативною:

«Коли томістська думка XV-XVI століть апелювала до Ангельського Доктора для здійснюваного ними роз'єднання природи та надприродного, на жаль, деякі підстави для таких апеляцій були. Де Любак стверджував, що розуміння Томою "природи" як окремої сфери, не пов'язаної із будь-чим надприродним, було надто аристотелівським і стало девіацію від богослов'я отців Церкви»⁴⁷.

Себто, на думку де Любака, св. Тома занадто покладався на філософію Арістотеля, запозичивши в нього розуміння природи як самозамкненої системи зі строго окресленими кордонами та раз і назавжди заданою формою взаємодії між внутрішніми елементами цієї системи. До того ж Л. Файнголд, за допомогою залучення Арістотелевого розрізнення між субстанцією та акциденцією, звертає увагу на наступну сутнісну відмінність між двома інтерпретаціями надприродної складової людського ества, що ми їх знаходимо в Аквіната й де Любака:

«Св. Тома і де Любак розходяться у двох фундаментальних напрямках. Для св. Томи наша внутрішня надприродна складова – результат акциденційної форми (освячення благодаттю), що дається через Хрещення і виправдання. Для де Любака, наша надприродна складова є субстанційною для нашої ("конкретної") природи і даною через створення нашої природи як такої»⁴⁸.

⁴⁵ З лат. – «піднесена природа».

⁴⁶ Dupré L. *Passage to Modernity: An Essay in the Hermeneutics of Nature and Culture*. New Haven, CT: Yale University Press, 1993. P. 171.

⁴⁷ Boersma H. *Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery*. New York: Oxford University Press, 2009. P. 92.

⁴⁸ Feingold L. *The Natural Desire to See God according to St. Thomas and His Interpreters*. 2nd ed. Naples, Fla.: Sapientia Press of Ave Maria University, 2010. P. 336.

Отже, повернення до автентичного Аквіната для де Любака – половинчасте й недостатнє рішення, оскільки первинний зародок хибної лінії розвитку томістського вчення про природу й благодать імпліцитно містився вже у вченні самого св. Томи.

Де Любак із пересторогою сприймав те, що Г. Бьорсма визначає як «зсув у богословській методології від символізму до діалектики»⁴⁹, або, як більш виразно виклав цю трансформацію сам де Любак, від «символічних інклюдій» до «діалектичних антитез»⁵⁰. Цей зсув убік від символізму св. Августина відбувся головню у працях св. Ансельма та П'єра Абеляра (1079-1142)⁵¹, а вже в працях св. Томи новопосталий дискурс зазнав завершеності, фіксації й систематизації. Для де Любака ця раціоналістична редукція була ухилом від богословських моделей отців Церкви, для яких

«теологія в меншій мірі була раціональним поясненням божественних питань, а радше чимось, що починалося з віри в Христа і прагнуло спочивати в царині непояснюваних таємниць, дарованих через реляційну віру в особистісного й трансцендентного Бога»⁵².

Саме тому в богословській програмі де Любака отці Церкви доби класичної патристики можуть вважатися носіями вірцевого розуміння питання стосовно взаємин між царинами природи й надприродного.

Важко не погодитися із узагальненим висновком Н. Хілі, який стверджує,

«згідно з баченням де Любака, заперечуючи наявність у створеній людській природі граничної складової, яка виходить за межі природи, і що, відповідно, існує насправду природне бажання того, що існує понад природою (visio beatifica), захисники natura pura не помічають прихованих глибин та трансцендентності, які властиві природі як такій. Для де Любака, трансцендентна таємниця Божого плану щодо творіння й спокутування не лише знаходиться на боці благодаті...; вона відображена в самій структурі створеної природи як такої»⁵³.

На додачу зауважимо, що Т. Роуланд поетапно простежує зв'язок між стрижневою темою розвідок де Любака про взаємини двох категорій (при-

⁴⁹ Boersma H. Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery. New York: Oxford University Press, 2009. P. 252.

⁵⁰ Lubac H. de. Corpus Mysticum; The Eucharist and the Church in the Middle Ages: Historical Survey. London: SCM, 2006. P. 226.

⁵¹ Там само. P. 236-238.

⁵² Boersma H. Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery. New York: Oxford University Press, 2009. P. 99.

⁵³ Healy N. J. Jr. The Christian Mystery of Nature and Grace / ed. by Jordan Hillebert. T&T Clark Companion to Henri de Lubac. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark, 2017. P. 198.

рода/надприродне) та згубними практичними наслідками цього, здавалося б, суто абстрактно-теоретичного понятійного питання, яке, на думку дослідниці, вплинуло навіть на процес поступової втрати християнством своєї унікальної самототожності:

«Для де Любака ідея чистої природи містила небезпечні пелагіанські тенденції, адже це означало, що можна було б відокремити природу від благодаті, маргіналізувавши останню як категорію “надприродну”. Згодом надприродне могло бути приватизоване, а соціальне життя просувалося б на основі спільного пошуку тих благ, що пов'язані тільки із “природним” ладом. Наступний крок був би в напрямку вдосконалення природного порядку, щоб його розглядали як синонім християнського проекту. А щойно досягнення мирської досконалості стає самоціллю, “християнський проект” стає нерозрізненним із Просвітницьким проектом, і людство знову прагне досконалості, покладаючись на свої власні сили»⁵⁴.

Видатний теолог-єзуїт вбачав саме в роз'єднанні природи й надприродного єдиний історичний виток двох крайніх поглядів – (1) надміру потужного наголосу неотомістів на авторитеті церковної ієрархії та (2) ліберальної критики усталених авторитетів⁵⁵. До того ж Дж. Вуд звертає увагу на те, що разом із радикальним відчуженням надприродного від природи Каєтан, Суарес та томісти наступних поколінь

«втїлили в життя основний антипелагіанський страх Августина: завдяки розташуванню об'єкта людського щастя в межах досяжності людської природи, вони відкрили двері для секулярного розуміння людини, яка, як індивід, отримала змогу з гордістю тішитися в процесі самоздійснення окремо від Страстей Христових»⁵⁶.

На секуляризаційному потенціалі неотомістської доктрини, помітно підваженої ключовою працею де Любака, наполягає Т. Роуленд і в іншій своїй розвідці:

«Політично вибухова природа Surnaturel полягає не тільки в її відхиленні від неосхоластичної конструкції розташування природи й бла-

⁵⁴ Rowland T. Culture and the Thomist Tradition: After Vatican II. L.: Routledge, 2003. P. 94.

⁵⁵ Boersma H. Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery. New York: Oxford University Press, 2009. P. 258.

⁵⁶ Wood J. W. To Stir a Restless Heart: Thomas Aquinas and Henri de Lubac on Nature, Grace, and the Desire for God. Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2019. P. 23.
Lubac H. de. Surnaturel : Études historiques. Paris : Aubier, 1946. P. 153-154.

годаті, але, крім того, і в її висновках стосовного того, що ця конструкція була сприятливим чинником у виникненні секуляризму»⁵⁷.

Тож невинна секуляризація західного суспільства впродовж останніх декількох століть, якщо не напряду, то принаймні опосередковано таки завдячує представникам другої схоластики. Оскільки саме вони остаточно легітимізували незнану до них форму богословського дуалізму, розіклали навпіл цілісну Божу реальність на дві царини та, фактично, онтологізували прірву між двома царинами – «чистою» природою і надприродним.

Праця де Любака Surnaturel (як і інші розвідки теолога) не просто запропонувала набір аргументів на користь тієї чи іншої богословської програми і здійснила апологію певних богословських інтуїцій автора, але вона, як зауважує Дж. Мілбенк, «імпліцитно демонтувала цілий набір панівних католицьких (і, напевно, протестантських) припущень стосовно характеру християнських інтелектуальних рефлексій»⁵⁸.

Зрештою, у цьому ключовому дослідженні де Любака зовсім не йдеться про впровадження нововведень, а швидше про більш активне урахування першоджерельної святоотцівської спадщини (зокрема понятійного слововжитку), яку автор ставив собі за мету поставити як питання для обговорення перед тогочасною католицькою інтелектуальною спільнотою.

Водночас жоден із періодів розвитку католицької думки не був поставлений де Любаком як об'єкт для остаточного зняття й інтелектуального демонтажу. Дж. Вуд, застосовуючи концепт папи Бенедикта XVI щодо двох типів богословствування у XX ст. (герменевтика розриву та герменевтика безперервності), припускає, що в усіх випадках, у яких де Любаку на позір можна було б приписати впровадження герменевтики розриву через здійснення парадигмальних зсувів в еклезіології та антропології, усе ж слід враховувати прагнення теолога презентувати себе як носія ширшої нерозривності, тягlostі й спадковості на більш масштабному полі, в інтегральному вимірі отців першого тисячоліття, древньої літургії та бібліоцентричного богословського мислення⁵⁹. Богословській програмі де Любака було притаманне «утвердження єдності богословської традиції, відмова ігнорувати будь-яку її частину та наполягання на збереженні зв'язку кожного елементу із цілим»⁶⁰.

⁵⁷ Rowland T. Neo-Scholasticism of the Strict Observance / ed. by Jordan Hillebert. T&T Clark Companion to Henri de Lubac. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark, 2017. P. 43.

⁵⁸ Milbank J. Henri de Lubac / ed. by David F. Ford and Rachel Muers. The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology Since 1918. Oxford: Wiley-Blackwell, 2005. P. 77.

⁵⁹ Wood J. W. Ressourcement / ed. by Jordan Hillebert. T&T Clark Companion to Henri de Lubac. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark, 2017. P. 96.

⁶⁰ Там само. P. 119.

Стосовно ж прочитання де Любаком томістської традиції, Вуд зауважує:

«Звісно, де Любак поділяв критику ранньомодерних тлумачів св. Томи з боку своїх колег, як і їхню любов до отців, літургії, Писання, але він апріорно не ухилявся від жодного періоду в історії богословської традиції; його розуміння богословської традиції як інтегральної єдності запобігало цьому»⁶¹.

Тож варто визнати невинуватим спрощенням доволі розхожу думку про те, що французький теолог буцімто відмежовувався від схоластики як явища, яке має бодай якусь цінність, на користь більш ранніх святоотцівських джерел. Направду ж, згідно з оцінкою Е. Ніколса, *«радіше пояснювальна (аніж корективна) робота де Любака як історика теології була спрямована на середньовічну теологію в тій самій мірі, як і на патристичну»⁶².*

На початках ставлення до де Любака з боку Ватикану було досить прихильним і доброзичливим. Утім, це тривало недовго, оскільки симпатикам неосхоластичного напрямку із того ж таки ордену єзуїтів вдалося мало-помалу вороже налаштувати Римського понтифіка стосовно ідей теолога щодо категорій природного/надприродного, що мало своїм результатом непряму й імпліцитну, проте очевидну критику ідей де Любака у папській енцикліці *Humani Generis* (12.06.1950). Зокрема, у пункті 26 даного документа засуджуються ті, що *«руйнують безоплатність надприродного порядку, оскільки Бог, як вони стверджують, не може створити розумних істот, не призначивши й не покликавши їх до блаженного споглядання»⁶³.*

Зрештою, через певний час маятник похитнувся в протилежний бік, і де Любак постав як один із ключових ідеологів II Ватиканського собору. Але попри те, що наукова спільнота зараз сприймає постанови собору як такі, що віддзеркалюють невирішені баталії та часткові компроміси між *nouvelle théologie*, неотомізмом та ліберальним пристосуванням до сучасності⁶⁴, можна із впевненістю стверджувати, що засаднича ідейна програма руху *nouvelle théologie* на соборі отримала визнання й легітимність, порівняно із тим амбівалентним, обережним і подекуди неприховано антагоністичним ставленням з боку офіційного Риму, яке мало місце впродовж декількох дособорних десятиліть.

⁶¹ Там само. Р. 97.

⁶² Nichols A. *Catholic Thought Since the Enlightenment: A Survey*. Leominster: Gracewing; Pretoria: University of South Africa, 1998. Р. 137.

⁶³ *Humani Generis*. URL: https://www.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_12081950_humani-generis.html (дата звернення: 15.02.2023).

⁶⁴ Milbank J. Henri de Lubac / ed. by David F. Ford and Rachel Muers. *The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology Since 1918*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2005. Р. 79.

У своїй статті, присвяченій огляду стриманої реакції де Любака на процес імплементації соборних рішень, К. Волш відтворює настрій теолога за допомогою традиційних для теології де Любака категорій природного/надприродного. Волш акцентує, що де Любак із пересторогою сприймав посилення секуляризаційних тенденцій і заперечував «*“секуляризм” або іманентизм, який роз’єднував природну та надприродну царини задля того, аби звеличити першу, заразом компрометуючи або й скасовуючи другу*»⁶⁵.

Багатодесятилітній досвід занурення в тексти грецьких і латинських отців, а також його висока резистентність стосовно плодів модерної ідейної кон’юнктури не стали на заваді зайняттям де Любаком активної позиції в царині суспільного та соціально-політичного життя Європи. Видатний французький теолог ніколи не вважав, що богослов’я повинне бути закапсульованим у власній вузькій проблематиці і перебувати в непроникній ізоляції. Під час Другої світової війни де Любак був пристрасним прихильником французького підпільного руху спротиву, що протистояв режиму Віші, а також випрацьовував богословську контраргументацію задля викриття антихристиянської сутності нацистського расизму та антисемітизму⁶⁶. Свою книгу «*Драма атеїстичного гуманізму*»⁶⁷, яка побачила світ за рік до остаточного повалення Третього Райху, де Любак присвятив дослідженню ідейно-історичних витоків посутньо неоязичницького антитеїзму та позитивістського атеїзму через ґрунтовний аналіз філософування О. Конта, Л. Фюрбаха, К. Маркса й Ф. Ніцше. Згідно з де Любаком, Бог, що розглядався атеїстами XIX ст. як антагоніст людської гідності, насправду є єдиним витком гідності й величі людини. Знеживленому й редукованому атеїстичному гуманізму де Любак протиставляє реляційний християнський гуманізм, що спонукає людину усвідомити своє покликання до активної участі в надприродному Божественному житті. У даному питанні одним із пояснень популярності фашистського неоязичництва також стала розірваність між царинами природного й надприродного. Г. Бьорсма загострює свою дослідницьку увагу на цьому зв’язку: сфера природного життя людини (включно із соціально-політичним виміром її буття), досліджувана як суцільно автономної й безвідносної щодо сфери надприродного, уможливіває розгортання лінійної земної історії в довільному самообраному напрямі, якщо вона не обтяжена будь-якою регуляцією з боку Євангелія, Ісуса Христа

⁶⁵ Walsh C. De Lubac’s Critique of the Postconciliar Church. *Communio*. 1992. Vol.19, is.3. P. 407.

⁶⁶ Wood S. K. Henri de Lubac / ed. by Chad Meister and James Beilby. *The Routledge Companion to Modern Christian Thought*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Gr., 2013. P. 174.

⁶⁷ Lubac H. de. *Le drame de l’humanisme athée*. Paris: Éditions SPES, 1944. 412 p. Англ. переклад: Lubac H. de. *The Drama of Atheist Humanism*. S.Francisco: Ignatius Press, 1995. 539 p.

чи Церкви Божої⁶⁸. Натомість зняття штучно створеної бінарної опозиції між природним і надприродним, органічне зближення двох царин (мова, звісно, не йде про їхнє суцільне злиття аж до повного нерозрізнення, як це є в системі неоплатонізму), в результаті уможливило більш активне й ефективне висвітлення природних земних ідей та подій у світлі надприродної Божественної Істини.

Висновки. Дані здійсненого аналізу дозволяють зробити наступний висновок: для Анрі де Любака програма богословського оновлення та розширення ідейного поля католицького богослов'я ХХ ст. за рахунок долучення древньої традиції у всьому її розмаїтті не передбачали автоматичного відриву від сучасності та виходу за межі актуальної церковної проблематики. Навпаки, теолог спромігся здійснити амбітну спробу розглянути сучасні для нього явища в інтелектуальному та духовному житті Католицької Церкви у світлі досхоластичної загальнохристиянської парадигми мислення, молитви й життя. Посилена увага де Любака до отців Церкви перших століть полягала в тому, що ранні отці ще не стикнулися із пізнішим культом строгої логічності богословських міркувань в руслі цілком передбачуваного лінійного поступу від наданих засновків до отриманих висновків. Вони не звужували передачу своїх богословських інтуїцій до викладення злягано-стерильної і «неупередженої» дескриптивної оповіді про структуру реальності. Натомість їхня модель богословствування вирізнялася епістемологічним смиренням із пасіонарною жагою до максимально можливого осягнення неосяжного, що було в органічному поєднанні інтелектуальної рецепції Божого одкровення та піднесеного поетично-споглядального оспівування sacramentalної глибини гармонійного Божого світу та звершеної у ньому історії спасіння.

Безперечною заслугою де Любака є здійснене ним поєднання антропології та еклезіології, як і оновлена візія людської долі в царині соціального буття під головуванням Христа. Євхаристична теологія видатного теолога привернула увагу західної богословської думки до автентичного патристичного осмислення Церкви не як соціальної інституції, а радше як sacramentalної реальності. Але навіть попри те, що блискучі інтелектуальні прозріння теолога в багатьох царинах богослов'я так і не переросли в цілісну концептуальну богословську систему, де Любака можна по праву вважати одним із тих небагатьох велетнів богословської думки ХХ ст., які докорінно переформатували і невідворотно оновили сучасне для них поле богословських дискусій, потужний відгомін чого й донині є більш ніж відчутним у західній богословській думці.

⁶⁸ Boersma H. *Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery*. New York: Oxford University Press, 2009. P. 89.

Список джерел і літератури:

1. Aristotle. *De Caelo*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 2020. lv + 267 p.
2. Boersma H. *Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery*. New York: Oxford University Press, 2009. xvi + 325 p.
3. Dulles A, S.J. *The Catholicity of the Church*. Oxford: Clarendon Press, 1987. 199 p.
4. Dupré L. *Passage to Modernity: An Essay in the Hermeneutics of Nature and Culture*. New Haven, CT: Yale University Press, 1993. x + 300 p.
5. Feingold L. *The Natural Desire to See God according to St. Thomas and His Interpreters*. 2nd ed. Naples, Fla.: Sapientia Press of Ave Maria University, 2010. xxxvii + 490 p.
6. Grumett D. *De Lubac: A Guide for the Perplexed*. New York: T&T Clark, 2007. xi + 187 p.
7. Grumett D. *De Lubac and Suárez: A Reappraisal*. *Theological Studies*. 2022. Vol. 83, issue 4. P. 514-536.
8. Grumett D. *Nouvelle Théologie* / ed. by Ian A. McFarland, David A. S. Fergusson, Karen Kilby, and Iain R. Torrance. *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. P. 348-349.
9. Guardini R. *Welt und Person: Versuche zur christlichen Lehre vom Menschen*. Würzburg: Werkbund, 1939. xv + 233 s.
10. Healy N. J. Jr. *The Christian Mystery of Nature and Grace* / ed. by Jordan Hillebert. *T&T Clark Companion to Henri de Lubac*. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark, 2017. P. 181-203.
11. Hedrick-Moser E. H. *The Auguste Valensin Controversy and the Historiography of Nouvelle Théologie*. *Ephemerides Theologicae Lovanienses*. 2014. Vol. 90, issue 1. P. 41-70.
12. *Humani Generis*. URL: https://www.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_12081950_humani-generis.html.
13. Kerr F. *After Aquinas: Versions of Thomism*. Oxford: Blackwell Publishing, 2002. viii + 254 p.
14. Kerr F. *Twentieth-Century Catholic Theologians: From Neoscholasticism to Nuptial Mysticism*. Oxford: Blackwell Publishing, 2007. ix + 230 p.
15. Lee E. *From Copenhagen to Cambrai: Paradoxes of Faith in Kierkegaard and de Lubac* / ed. by Conor Cunningham and Peter M. Candler. *Belief and Metaphysics*. London: SCM Press, 2007. P. 236-259.
16. Lubac H. de. *Augustinianism and Modern Theology*. London: G. Chapman; New York: Herder and Herder, 1969. xvi + 320 p.
17. Lubac H. de. *Catholicisme. Les aspects sociaux du dogme*. Paris : Éditions du Cerf, 1938. xiv + 374 p.
18. Lubac H. de. *Corpus mysticum. L'Eucharistie et l'Eglise au moyen âge. Étude historique*. Paris : Aubier, 1944. 369 p.
19. Lubac H. de. *Corpus Mysticum; The Eucharist and the Church in the Middle Ages: Historical Survey*. London: SCM, 2006. xxvi + 334 p.

20. Lubac H. de. Le drame de l'humanisme athée. Paris : Éditions SPES, 1944. 412 p.
21. Lubac H. de. Surnaturel : Études historiques. Paris : Aubier, 1946. 498 p.
22. Lubac H. de. The Mystery of the Supernatural. New York: Crossroad, 1998. xxxvii + 247 p.
23. Mansini G. The Abiding Theological Significance of Henri de Lubac's Surnaturel. The Thomist. 2009. Vol. 73, issue 4. P. 593-619.
24. McNerny R. Praeambula Fidei: Thomism and the God of the Philosophers. Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2006. ix + 313 p.
25. Mettepenningen J. Nouvelle Théologie – New Theology: Inheritor of Modernism, Precursor to Vatican II. London; New York: T&T Clark, 2010. xv + 218 p.
26. Milbank J. Henri de Lubac / ed. by David F. Ford and Rachel Muers. The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology Since 1918. Oxford: Wiley-Blackwell, 2005. P. 76-91.
27. Milbank J. The Suspended Middle: Henri de Lubac and the Renewed Split in Modern Catholic Thought, 2nd ed. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Publishing Company, 2014. 134 p.
28. Murphy F. A. Art and Intellect in the Philosophy of Étienne Gilson. Columbia, MO: University of Missouri Press, 2004. ix + 363 p.
29. Nichols A., O.P. Catholic Thought Since the Enlightenment: A Survey. Leominster: Gracewing; Pretoria: University of South Africa, 1998. ix + 224 p.
30. Rowland T. Culture and the Thomist Tradition: After Vatican II. London: Routledge, 2003. xiv + 226 p.
31. Rowland T. Neo-Scholasticism of the Strict Observance / ed. by Jordan Hillebert. T&T Clark Companion to Henri de Lubac. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark, 2017. P. 29-55.
32. Walsh C. De Lubac's Critique of the Postconciliar Church. Communio. 1992. Vol. 19, issue 3. P. 404-432.
33. Wood J. W. Ressourcement / ed. by Jordan Hillebert. T&T Clark Companion to Henri de Lubac. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark, 2017. P. 93-119.
34. Wood J. W. To Stir a Restless Heart: Thomas Aquinas and Henri de Lubac on Nature, Grace, and the Desire for God. Washington, DC: The Catholic University of America Press, 2019. xvi + 472 p.
35. Wood S. K. Henri de Lubac / ed. by Chad Meister and James Beilby. The Routledge Companion to Modern Christian Thought. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2013. P. 173-183.

References:

1. Aristotle (2020). De Caelo. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company [in English].
2. Boersma H. (2009). Nouvelle Théologie and Sacramental Ontology: A Return to Mystery. New York: Oxford University Press [in English].
3. Dulles A, S.J. (1987). The Catholicity of the Church. Oxford: Clarendon Press [in English].

4. Dupré L. (1993). *Passage to Modernity: An Essay in the Hermeneutics of Nature and Culture*. New Haven, CT: Yale University Press [in English].
5. Feingold L. (2010). *The Natural Desire to See God according to St. Thomas and His Interpreters*. 2nd ed. Naples, Fla.: Sapientia Press of Ave Maria University [in English].
6. Grumett D. (2007). *De Lubac: A Guide for the Perplexed*. New York: T&T Clark [in English].
7. Grumett D. (2022). *De Lubac and Suárez: A Reappraisal*. *Theological Studies*. Vol. 83, issue 4 [in English].
8. Grumett D. (2011). *Nouvelle Théologie* / ed. by Ian A. McFarland, David A. S. Fergusson, Karen Kilby, and Iain R. Torrance. *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
9. Guardini R. (1939). *Welt und Person: Versuche zur christlichen Lehre vom Menschen*. Würzburg: Werkbund [in German].
10. Healy N. J. Jr. (2017). *The Christian Mystery of Nature and Grace* / ed. by Jordan Hillebert. T&T Clark Companion to Henri de Lubac. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark [in English].
11. Hedrick-Moser E. H. (2014). *The Auguste Valensin Controversy and the Historiography of Nouvelle Théologie*. *Ephemerides Theologicae Lovanienses*. Vol. 90, issue 1 [in English].
12. *Humani Generis*. Retrieved from: https://www.vatican.va/content/pius-xii/en/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_12081950_humani-generis.html [in English].
13. Kerr F. (2002). *After Aquinas: Versions of Thomism*. Oxford: Blackwell Publishing [in English].
14. Kerr F. (2007). *Twentieth-Century Catholic Theologians: From Neoscholasticism to Nuptial Mysticism*. Oxford: Blackwell Publishing [in English].
15. Lee E. (2007). *From Copenhagen to Cambrai: Paradoxes of Faith in Kierkegaard and de Lubac* / ed. by Conor Cunningham and Peter M. Candler. *Belief and Metaphysics*. London: SCM Press [in English].
16. Lubac H. de. (1969). *Augustinianism and Modern Theology*. London: G. Chapman; New York: Herder and Herder [in English].
17. Lubac H. de. (1938). *Catholicisme. Les aspects sociaux du dogme*. Paris : Éditions du Cerf [in French].
18. Lubac H. de. (1944). *Corpus mysticum. L'Eucharistie et l'Eglise au moyen âge. Étude historique*. Paris : Aubier [in French].
19. Lubac H. de. (2006). *Corpus Mysticum; The Eucharist and the Church in the Middle Ages: Historical Survey*. London: SCM [in English].
20. Lubac H. de. (1944). *Le drame de l'humanisme athée*. Paris : Éditions SPES [in French].
21. Lubac H. de. (1946). *Surnaturel : Études historiques*. Paris : Aubier [in French].
22. Lubac H. de. (1998). *The Mystery of the Supernatural*. New York: Crossroad [in English].
23. Mansini G. (2009). *The Abiding Theological Significance of Henri de Lubac's Surnaturel*. *The Thomist*. Vol. 73, issue 4 [in English].

24. *McInerny R.* (2006). *Praeambula Fidei: Thomism and the God of the Philosophers.* Washington, DC: The Catholic University of America Press [in English].
25. *Mettepenningen J.* (2010). *Nouvelle Théologie – New Theology: Inheritor of Modernism, Precursor to Vatican II.* London; New York: T&T Clark [in English].
26. *Milbank J.* (2005). *Henri de Lubac / ed. by David F. Ford and Rachel Muers.* The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology Since 1918. Oxford: Wiley-Blackwell [in English].
27. *Milbank J.* (2014). *The Suspended Middle: Henri de Lubac and the Renewed Split in Modern Catholic Thought*, 2nd ed. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Publishing Company [in English].
28. *Murphy F. A.* (2004). *Art and Intellect in the Philosophy of Étienne Gilson.* Columbia, MO: University of Missouri Press [in English].
29. *Nichols A., O.P.* (1998). *Catholic Thought Since the Enlightenment: A Survey.* Leominster: Gracewing; Pretoria: University of South Africa [in English].
30. *Rowland T.* (2003). *Culture and the Thomist Tradition: After Vatican II.* London: Routledge [in English].
31. *Rowland T.* (2017). *Neo-Scholasticism of the Strict Observance / ed. by Jordan Hillebert.* T&T Clark Companion to Henri de Lubac. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark [in English].
32. *Walsh C.* (1992). *De Lubac's Critique of the Postconciliar Church.* *Communio.* Vol. 19, issue 3 [in English].
33. *Wood J. W.* (2017). *Ressourcement / ed. by Jordan Hillebert.* T&T Clark Companion to Henri de Lubac. London; New York: Bloomsbury, T&T Clark [in English].
34. *Wood J. W.* (2019). *To Stir a Restless Heart: Thomas Aquinas and Henri de Lubac on Nature, Grace, and the Desire for God.* Washington, DC: The Catholic University of America Press [in English].
35. *Wood S. K.* (2013). *Henri de Lubac / ed. by Chad Meister and James Beilby.* The Routledge Companion to Modern Christian Thought. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group [in English].